

Epifyyttejä

Jussi Laine

Kansalaiset ja EU:n naapuruuspolitiikka

Väitöstilaisuuden *lectio praecursoria*

Itä-Suomen yliopisto 26.6.2013

Vaikka todisteet globalisaatiosta ovat kaikkialla ympärillämme, maantiede on säilyttänyt tärkeän asemansa. Ihmisen elämä määräytyy vieläkin pitkälti sen perusteella, missä hän sattuu syntymään ja missä hän päättää sen jälkeen asua ja elää. Useimmissa tapauksissa nämä kaksi osuvat yhteen, sillä huolimatta liikkuvuuden nopeasta kasvusta, yllättävän harvat ihmiset asuvat sen maan ulkopuolella, jossa he ovat syntyneet. Vaikka syitä tähän on useita, on selvää että monia vieläkin viehättää ajatus kuulumisesta tiettyyn kansallisvaltioon. Territoriaalisuuden ansa säilyy ja kestää, sillä monet ovat mieltyneet rajattuihin, tuttuihin tiloihin. Tämänkaltaisena säiliönä kansallisvaltio on kuitenkin alkanut vuotaa, sillä valtion perinteinen rooli on tullut haastetuksi useiden eri tekijöiden toimesta.

Chris Rumfordin näyttämää esimerkkiä muokailen painotan väitöstutkimuksessani, että huomio tulisi kohdistaa valtiosta rajoihin, jotka ovat punoutuneet laajalti yhteiskunnan rakenteisiin. Rajat, eivät välttämättä valtiot, ovat avain verkostoituneen yhteydenpidon ja kanssakäymisen ymmärtämiseen. Rajat eivät sijaitse enää vain reunoilla eivätkä ole marginaalisia, vaan ne ovat muodostuneet tärkeiksi tiloiksi, joissa voidaan paneutua kysymyksiin identiteetistä, yhteenkuuluvuudentunteesta, poliittisista konflikteista ja muista yhteiskunnallisista muutoksista. Näin ollen rajat ovat raivanneet tiensä myös kansainvälisen politiikan keskiöön.

Vaikka globalisaation dynamiikassa rajojen koetaan rajoittavan ja hidastavan kanssakäymistä,

niiden funktiot erilaisten virtojen suodattimina, toimintaamme ohjaavina ja estävinä rakenteina, ”meidän” ja ”muiden” välisen eron osittajina, kuten myös vallan symbolina – tai sen puutteena – ovat pitäneet pintansa ja säilyneet välttämätöntä monille. Nationalismin ja suvereniteetin houkutus kestää, mutta ainakin Euroopassa nämä molemmat käsitteet on määritelty uudelleen sallimaan rajat ylittävien yhteyksiin lisääntymisen.

Rajojen mentaaliset ominaisuudet sen sijaan näyttäisivät olevan kestäviä ja syvälle juurtuneita. Kuvitteellisia ajatusmaailman rajoja on vaikea pyyhkiä pois, koska ne pitävät usein sisällään vahvoja mielikuvituksellisia elementtejä ja stereotyyppioita. Näin ollen rajat eivät ole yksinkertaisesti kuvitteellisia *tai* todellisia vaan pikemminkin kuvitteellisia *ja siksi* todellisia. Kärjistäen voisi sanoa, että tällaisten kuvitteellisten rajojen ylläpito ilmentää mentaalista kyvyttömyyttä tulla toimeen ”toisten” kanssa. Meidän on vapautettava mieleme menneisyyden myyteistä ja kyseenalaistettava niihin liittyvät ennakoasenteet ja -luulot, sillä tulevaisuus on – määritelmänsä mukaisesti – edessäpäin.

Suomen ja Venäjän tapauksessa raja koetaan haittana paikallistason toiminnalle, mutta samalla se nähdään kansallisen ylpeyden aiheena. Huolimatta lisääntyneestä EUrooppalaistumisen retoriikasta ja alati laajenevasta ja monipuolistuvasta rajan käsityksestä Suomen ja Venäjän välinen raja on yhä hyvin pitkälti klassinen kahden valtion välinen poliittinen raja. Puheet rajasta ovat täten samalla myös puheita eroavaisuudesta. Vaikka ero-

avaisuus on tässä tapauksessa selvästi muuttunut uhkaavasta pikemminkin jännittäväksi ja mielenkiintoiseksi, jopa houkuttelevaksi, sen olemassaolo on edelleen tärkeää monille.

Rajat säilyvät voimassa, mutta niiden lävitse tunkeutuvat verkostot muuttavat niiden luonnetta ja roolia. Olemme saaneet todistaa rajojen ennennäkemätöntä moninkertaistumista, monipuolistumista, erikoistumista ja personalisoitumista. Samalla raja-alueiden luonne on muuttunut. Kyse ei ole yksittäisestä ja yhtenäisestä järjestelmästä vaan useiden eri järjestelmien päällekkäisyyksistä koostuvasta yhdistelmästä. Tämän seurauksena lisääntynyt rajojen huokoisuus ei vain mahdollista vaan myös edellyttää rajat ylittävää yhteistyötä. Vaikka rajat ylittävät verkostot ovat lisänneet yhteenkuuluvuuden tunnetta EU:n sisällä ja myös sen ulkopuolella, niiden vaatimat rakenteelliset järjestelyt ovat luoneet ristiriitoja paikallisella tasolla. Kansainvälinen ”eliitti”, joka ylittää rajoja vaivattomasti ja säännöllisesti – tapahtui se sitten tosielämässä tai virtuaalisesti – hahmottaa rajat hyvin eri tavoin kuin ne, jotka ovat päättäneet välttää rajojen ylittämistä tai ne, joilla ei ole siihen yksinkertaisesti mahdollisuutta.

Rajojen yksioikoinen luokittelu ”avoimiin” ja ”suljettuihin” maalaa tilanteesta melko mustavalkoisen kuvan. Todellisuus on harmaampi, sillä raja saattaa olla hyvinkin läpäisevä tietyille toiminnolle samalla kuin se on läpäisemätön muille. Suvereniteetti ja alueellinen koskemattomuus koetaan vieläkin suojelemisen arvoisina, kun taas kansainvälisen kaupan ja talouden näkökulmaista rajat muodostavat yleensä ottaen aikaa vieviä ja täten kalliita esteitä. Aivan sama raja saattaa myös vahvistaa kansallismielisyyttä joidenkin keskuudessa samanaikaisesti, kun se vankistaa kansainvälistymistä toisen parissa. Näin ollen rajojen funktio ei ole vain yksinkertaisesti muuttumassa suuntaan tai toiseen, vaan sekä integraatio- että turvallisuusaspektien yhtäaikaisesta korostumisesta johtuen rajat ovat samanaikaisesti sekä avautumassa että sulkeutumassa; rajojen madaltuminen ja niiden uudelleen rakentaminen ja määrittely eivät ole toisiaan poissulkevia prosesseja, vaan ne esiintyvät samanaikaisesti.

Analysoimalla *Helsingin Sanomissa* käytyä julkista keskustelua voidaan muodostaa kiehtova katsaus siihen, miten suomalaisten kuva Venäjästä yhteistyökumppanina ja naapurina on kehittynyt. Siinä missä laajemmalti katsottuna länsimainen asennoituminen Venäjää kohtaan on muuttunut, ajoin äkistikin, euforiasta raivoon ja epätoivosta toivoon, suomalaisten perimmäiset asenteet ovat

olleet vakaampia. Tämä selittyy osittain sillä, että Venäjä on jatkuvasti läsnä suomalaisissa tiedotusvälineissä ja laajemmassa julkisessa keskustelussa, kun taas muualla, kauempana, kuva Venäjästä muodostetaan usein yksittäisen, toisistaan irrallisten tapahtumien perusteella. Suomalaiset ovat edelleen varautuneita ja nojaavat asennoitumisensa menneisiin tapahtumiin ja kokemuksiin – se, kutsutaanko tätä sitten ryssävihaksi vai realismiksi riippuu katsojan näkökulmasta.

Mitä aikaorientaatioon tulee, arkinen keskustelu tukeutuu menneisyyteen ja jää toisinaan jopa sinne jumiin. Näkökulmat ja argumentit, joita lehdessä julkaistuissa lukijoiden lähettämässä yleisönoastokirjoituksissa esitetään, on usein rakennettu sen tavanomaisen oletuksen varaan, että Venäjä ei ole muuttunut eikä tule muuttumaan. Tässä yhtälössä historialliset huomiot ovat tavan takaa naamioitu tosiasioiksi, joita sitten hyödynnetään ennustettaessa ja kuvailtaessa, miten asioilla on taipumus yleensä Venäjän kanssa mennä.

Venäjää käsittelevä julkinen keskustelu on epäilemättä kehittynyt viimeisten kahden vuosikymmenen aikana, mutta tämä prosessi ei ole ollut lineaarinen, eikä se ole myöskään ollut mutkaton. Sen sijaan on syntynyt useita vaihtoehtoisia suuntauksia, ja tilaa tulkinnalle on vieläkin runsaasti. Venäjä-kuva ei ole vain muuttunut yhdestä toiseen, vaan Venäjä nähdään eri tavalla eri yhteyksissä, eri tasoilla, aloilla ja eri toimijoiden keskuudessa. Venäjä näyttäytyy hyvin erilaiselta riippuen siitä, lähestytäänkö sitä arjen tasolla, lähinaapurina vai kenties maailmanpolitiikan näyttämöllä toimivana taas uudelleen vahvistavana suurvaltana.

Medialla on ollut keskeinen rooli julkisessa keskustelussa tapahtuneessa historiallisten kertomusten (uudelleen)tuottamisessa. Historian uudelleenkirjoitus jälkikäteen on aina poliittinen hanke, koska se mahdollistaa historian hyödyntämisen haluttuja päämääriä silmälläpitäen ja tiettyjen tarkoituksien edistämiseksi. Tällaiset tarinat voidaan osittain ymmärtää terapeuttiseksi tunteiden purkamiseksi, mutta niitä voidaan myös pitää yrityksinä hallita historiaa, jotta sen vastaisi paremmin ”totuutta” tietyn yksilön subjektiivisesti kokemana. Tämä on malliesimerkki siitä, miten historiallisia muistoja aktivoimalla rajoja voidaan ylläpitää ja rakentaa uudelleen aiemmin koettujen epäoikeudenmukaisuuksien käsittelemiseksi ja ryhmäidentiteetin vahvistamiseksi.

On kuitenkin hyvin vaikea kulkea eteenpäin, jos katsoo vain taaksepäin. Pääkirjoituksille ja kolumneille, jossa asiantuntija ja eliittinäkökan-

nat korostuvat, on ominaista taipumus omaksua transitionalisempi lähestymistapa ja keskittyä potentiaalsiin mahdollisuuksiin. Ne spekuloiivat usein tulevaisuudella syyllistyen ajoittain historian laiminlyöntiin. Näillä kirjoituksilla on usein tapana pelkistää Venäjä-suhteet käytännön hyötyjen ja haittojen tasolle, koska näin ne helpompi hallita ja analysoida. Näin tehdessään ne kuitenkin saattavat jättää huomiotta ne syvemmät, taustalla vaikuttavat, usein emotionaaliset reaktiot, jotka puolestaan korostuvat yleisönosastokirjoituksissa.

Mielipidekirjoituksia ei voida pitää pelkästään viestinnän muotona, tiedon siirtona kirjoittajalta lukijalle. Sen sijaan ne ovat ensiluokkaisia esimerkkejä kommunikatiivisesta merkitystenannosta, joka herättää tulkittamisen prosessin lukijassa. Mitä vahvempi taustalla vallitseva myytti on, sitä helpompi kirjoittajan, viestin lähettäjän, ja lukijan, viestin vastaanottajan, on saavuttaa yhteinen tulkinta. Suomen tapauksessa Venäjän myytin kyseenalaistamattomuus käy epäsuorasti ilmi siitä, miten Venäjästä voidaan puhua ja kirjoittaa; monet asiat jätetään kirjoittamatta, luettavaksi rivien välistä. Kansallisen identiteetin sosiaalinen rakentuminen voisi tuskin olla tämän ilmeisempi. ”Me” määritellään suhteessa ”toiseen”, ja sitä vahvistetaan toiseuden määrittelyn kautta; mitä enemmän negatiivisia ominaisuuksia muihin voidaan liittää, sitä positiivisempänä ”me” puolestaan näyttäytyy.

EU:n raja-alue Suomen ja Venäjän välillä tarjoaa kiehtovat puitteet tutkia, miten ”läntinen” ja ”itäinen” käsitys valtiosta ja kansalaisyhteiskunnasta kohtaavat, limittyvät ja sulautuvat. Vaikka kansalaisyhteiskunnan toimintaedellytykset ovat edelleen yhteydessä sitä ympäröivän laajemman yhteiskunnan toimintaan, ei ole kuitenkin syytä olettaa, että tämä tulisi aina ymmärtää perinteisessä kansallisvaltion kehityksessä. Vaikkakin kansallisvaltioiden alueellinen suvereniteetti muodostaa edelleen erään tärkeimmistä periaatteista, joiden varaan kansainväliset suhteet rakentuvat, rajat ylittävää kanssakäymistä ylläpitää toimijat ja organisaatiot, joiden toimintakyky ei pysähdy poliittiselle rajalle. Hallinnon ja hallitustapojen muutosten ansiosta valtio ei ole enää ensisijainen toimija, eikä kansallisvaltio se ainoa tilan käsitys, jota voidaan soveltaa selittämään ihmisten välistä vuorovaikutusta.

Vaikkakin kansalaisjärjestöt omaavat useita ominaisuuksia, jotka korostavat niiden soveltuvuutta rajat ylittävään yhteistyöhön, on tärkeää muistaa, että suomalaisten kansalaisjärjestöjen pääpaino sijaitsee rajan Suomen puolella. Rajat ylittävän yhteistyön harjoittaminen on puolestaan jotain, mihin voidaan yleensä ryhtyä, jos tai kun

resursseja ja aikaa on siihen käytettävissä. Kansalaisyhteiskunnan toimijoiden keskuudessa on vallalla johdonmukainen käsitys siitä, että yhteistyö voisi tuottaa hyötyjä, mutta myös siitä, että siihen liittyy myös merkittäviä kustannuksia ja riskejä. Ilman toimintaa tukevia verkostoja tai tarkoitusta varten suunnattua ulkoista rahoitusta rajallisille resursseille on mahdollista saada parempi tuotto, jos ne sijoitetaan rajan samalle puolelle.

Ottaen huomioon että yhteistyötä tehdään pitkälti vapaaehtoisuuteen perustuen, on tärkeää, että toimijat itse kokevat siitä olevan hyötyä. Tällä on todella merkitystä, koska kaikkien rajat ylittävien ponnistusten menestys mitataan lopulta sen oman jäsenistön ja kannatusjoukon toimesta. Osallistumalla rajat ylittävän yhteistyön eri muotoihin voidaan muodostaa uusia henkilöiden välisiä kontakteja rajan yli ja tutustua eri tapoihin. Tämä puolestaan pakottaa ihmiset arvioimaan uudelleen heidän omia näkemyksiään ja lähtökoh tiaan. Sosiaalisen pääoman muodostuminen, jota kansalaisyhteiskunnan yhteistyö edellyttää ja josta se riippuu, ei ole vain yhteistyön edellytys vaan myös seurausta tästä yhteistyöstä.

EU:n kontekstissa kansalaisjärjestöillä on keskeinen rooli ideoiden muuttamisessa retoriikasta käytäntöön. Niiden kasvanut rooli kansainvälisissä suhteissa voidaan suurelta osin selittää johdettavan kansainvälisten, rajat ylittävien verkostojen merkityksen noususta. Kansalaisjärjestöt silloittavat rajojen luomia railoja reagoimalla nopeasti ja tehokkaasti rajojen aikaan saamiin käytännön ongelmiin. Kun yhteydet rajan yli on luotu, näin muodostuneen rajat ylittävän kansalaisyhteiskunnan toiminnan on mahdollista puuttua kahden ja kansainvälisiin ongelmiin joko suoraan itse tai ohjaamalla valtiollisia toimijoita kohti molempia puolia hyödyttäviä ratkaisuja tuomalla esiin vaihtoehtoisia menettelytapoja, tarjoamalla soveltavaa osaamista, kaivattavaa tutkimusta ja tukevia argumentteja halutuille vaihtoehdoille, luomalla pilttihankeita sekä hankkimalla tukea valittujen toimintatapojen omaksumiseksi ja täytäntöönpanemiseksi.

Kansalaisyhteiskunta ei ole kuitenkaan mikään ihmelääke, eikä sitä tulisi sellaisena käsitellä. Kansalaisjärjestöjä ei myöskään ole vapautettu niistä monista taloudellisista paineista ja ympäristön epävarmuustekijöistä, joiden kanssa muut organisaatiot, julkiset ja yksityiset yhtäläillä, kamppailevat. Näillä paineilla on seuraamuksia, jotka voivat uhata kansalaisyhteiskunnan elinvoimaisuutta. Toisaalta vaikeat ajat voidaan nähdä myös mahdollisuutena. Kansalaisjärjestöjen yhteiskun-

nallinen rooli ja merkitys on ainoastaan lisääntynyt, kun ihmiset ovat kääntyneet niiden puoleen etsien ratkaisuja ongelmiin, joita valtio ja vapaat markkinat eivät ole pystyneet korjaamaan. Tämä on korostanut kansalaisyhteiskunnan toimijoiden roolia palveluiden tuottajina ja vahvistanut niiden yhteiskunnallista asemaa entisestään. Kansalaisyhteiskunnan laajentuneet sopimusjärjestelyt valtiollisen sosiaaliturvan piirissä sekä käyttäjälähtöisyyttä edistävät hankkeet ovat vain kaksi esimerkkiä tästä trendistä.

Koska toimintaympäristö on muuttunut, kansalaisyhteiskunnan organisoitumisen muodot ovat myös joutuneet sopeuttamaan. Koska valtion rahoitusta on leikattu rajusti ja EU-rahoitus on usein tavoittamattomissa, rahoituksen hankkiminen palvelutuotannon kautta saattaa olla ainoa toimiva vaihtoehto toiminnan ylläpitämiseksi ja taloudellisen turvallisuuden, omavaraisuuden ja riippumattomuuden turvaamiseksi. Tämä tarkoittaa muutoksia kansalaisyhteiskunnan organisaatioiden tulo- sekä organisaatorakenteessa, sillä yhä kasvavissa määrin järjestöjen on kehitettävä vapaaehtoisjärjestöistä yhteisötaloudelliseksi organisaatioiksi. Siitä huolimatta, sen sijaan että takerruttaisiin järjestöjen organisatoriseen muotoon, painopiste tulisi keskittää siihen, mitä itse asiassa tehdään. Epäsymmetrisestä lähtökohdasta huolimatta rajat ylittävässä yhteistyössä on pohjimmiltaan kyse keskinäistä oppimista: se lieventää taipumustamme ajatella normatiivisesti ja kategorisoiden sitä, mitä kansalaisyhteiskunta on tai tulisi olla ja mitä sen pitäisi tehdä.

Käsitykset Euroopasta liittyvät suoraan sen naapurustoon. Euroopan naapurisuuden rakentaminen, kuten myös se miten tämä prosessi näytetään ja miten se vastaanotetaan ”Laajemmassa Euroopassa”, riippuu suuresti siitä, mitä EU:n oletetaan olevan. Siinä missä EU:n ulkopoliittinen diskurssi perustuu rakenteeltaan poliittiselle erolle ”Euroopan” ja *sen* ”naapurisuuden” välille, ajatus kansalaisnaapuruudesta on avoin laajemmille ja kattavimmille Euroopan määritelmille. Vaikkakin Euroopan unionilla on tärkeä ja näkyvä rooli tämän päivän Euroopassa, se ei kuitenkaan ole vielä monopolisoinut koko Eurooppaa – eikä termi ”naapuruus” ole varattu vain EU:n käyttöä varten.

Käsitykset kansalaisnaapuruudesta eivät perustu erityisiin menettelytapoihin tai virallisiin mää-

ritelmiin, vaan ne syntyvät käytännöllisemmästä – vähemmän normatiivisesta – yhteistyötä, jota harjoitetaan epävirallisimpia kanavia pitkin. Sen tavoitteena on normalisoida suhteet ja lopulta saada aikaan vapaamuotoinen ja -tahtoinen naapuruus, joka mahdollistaa mutkattoman, puolueettoman vuoropuhelun myös silloin, kun erimielisyyksiä ilmaantuu. Sen menestys, kuten myös yhteistyön jatkuvuus, riippuu suuresti siitä, kuinka hyödylliseksi ne koetaan; molempien osapuolten on nähtävä, että he ovat saavuttamassa jotakin. Loppujen lopuksi, toisin kuin EU–Venäjä-tason retoriikka antaa ymmärtää, Suomen ja Venäjän rajalla kysymys on edelleen enemmänkin naapuruudesta kuin kumppanuudesta. Siinä missä kumppanuus voidaan toisinaan unohtaa tai jättää huomiotta, naapuruus ei voi olla vain projekti – sitä on vaalittava myös silloin, kun intressit eivät täsmää ja ajat ovat kovia.

Kansalasinaapuruus on prosessi, ei vain keino jonkin päämäärän saavuttamiseen. Se ei ole vain operatiivinen tila, jossa kansalaisyhteiskunta toimii, vaan se viittaa myös kansalaisyhteiskuntaan julkisen keskustelun kenttänä, jossa käsite ”naapuruus” itsessään rakentuu. Tämä tarkoittaa sitä, että kansalaisyhteiskunnalla on merkittävä rooli määriteltäessä, mistä naapuruudessa oikeastaan on kyse. Kansalaisjärjestöt eivät vain suorita muiden antamia tehtäviä, vaan ne ovat itse avainasemassa rajat ylittävän yhteistyön tavoitteiden ja käytäntöjen ilmaisemisessa ja muokkaamisessa.

Kansalasinaapuruutta ei voida rajata minkään tiukasti määriteltujen alueellisten rajojen sisälle. Se on rajojen madaltumisen ilmentymä, deterritorialisoitumisen diskurssin postmoderni projektio. Enemmän kuin pelkkä maantieteellinen ihanne, kansalaisnaapuruus on avantgarde verkostotila, joka on rakentava ja rakennettu, eikä ennalta määrätty. Se ammentaa käytännöstä ja käytännönläheisyydestä, ei retoriikasta. Se toimii niin kauan kuin siinä on järkeä; sen sijaan että vatvottaisiin loputtomasti toimijoiden statuksesta tai niiden pelkästä sijainnista rajan tietyllä puolen, huomion keskittäminen riippuvuussuhteisiin mahdollistaisi yhteistyön milloin ja missä se ei ole vain tarpeellista vaan myös järkevää. Kun vastuu tulee näin jaettua yhteistyön kautta, myös perinteiset käsitykset rajoista rapistuvat.